

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
ПОЛТАВСЬКА ДЕРЖАВНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ ІМ. М. І. ВАВИЛОВА
ІНСТИТУТУ СВИНАРСТВА І АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА НААН
МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ЕКСПЕРТИЗИ СОРТІВ РОСЛИН

*До 130-річчя появи сільськогосподарської
дослідної справи як організації
та створення Полтавського дослідного поля*

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ

*Матеріали ІХ Всеукраїнської конференції
молодих учених та спеціалістів*

22 травня 2014 р.

КИЇВ – 2014

**М.Ф. НІКОЛАЄВ (1882–1941?) – МУЗЕЙНИК, ОСВІТЯНИН,
ОДИН З ОРГАНІЗАТОРІВ ПРИРОДООХОРОННОЇ СПРАВИ**

Самородов В.М.

Полтавська державна аграрна академія (м. Полтава)

Кизим С.Л.

Полтавський краєзнавчий музей ім. Василя Кричевського (м. Полтава)

М.Ф. Ніколаєв народився 4 листопада 1882 р. (у виданні «Адресная книга ботаников СССР» (Л., 1929) вказано іншу дату – 1 листопада 1883 р.) у місті Слов'янськ Харківської губернії (нині Донецької області) в родині купця. Є відомості, що саме його батько побудував знаменитий грязьовий курорт у Слов'янську, за що отримав персональне дворянство. Крім Миколи, у родині було ще двоє синів – Валентин та Федір. З дитинства вони самостійно вирощували квіти, доглядали за птахами, відвідували різноманітні виставки. Все це далось взнаки – брати стали професійними біологами.

Нам не відомо де здобув середню освіту Микола Ніколаєв, а щодо здобуття ним вищої освіти, то знаємо, що він навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету. За участь у революційних подіях 1905 р. був арештований. За клопотанням батька був визволений з Харківського Централу і нелегально відправлений за кордон. У Швейцарії закінчив політехнічний університет. Після повернення до Харкова продовжив навчання в університеті, який закінчив у 1910 р. із званням кандидата природничих наук. У листі до В.І. Вернадського від 17 серпня 1918 р. Микола Федорович інформує видатного натураліста про те, що за фахом він міколог, «...працював у мікологічній лабораторії А. Ячевського у Петрограді та у Харкові у Потебенька» [насправді йдеться про А.О. Потебню].

Ще за рік до закінчення університету Микола Федорович переїхав до Полтави, і з 1-го вересня 1909 р. по вересень 1911 р. працював викладачем («Ґрунтознавство» та «Рослинництво») Полтавського чотирикласного землемірного училища. За деякими джерелами відомо, що він поєднував цю роботу із викладацькою діяльністю в Петровському Полтавському кадетському

працювати у Природничо-історичному музеї Полтавського губерньського земства (травень 1910 – листопад 1915 р.), спершу помічником завідувача, а згодом і очільником цієї установи.

Це був дуже плідний на здобутки час у житті Миколи Федоровича, з іменем якого пов'язане зародження та становлення природоохоронного руху на теренах Полтавщини. З огляду на це, слід відмітити, що саме Микола Федорович першим 16 грудня 1913 р. виступив з доповіддю про охорону пам'яток природи Полтавської губернії перед членами Полтавського губерньського земства. Це сприяло тому, що земство виділило 400 карбованців для проведення конкурсу на кращий нарис, присвячений охороні пам'яток природи. Цікаво й те, що в умовах приватної власності на землю М.Ф. Ніколаєв рекомендував управі налагодити контакти відносно виділення ними коштів, спрямованих для охорони найбільш цінних ділянок степів, лісів та боліт.

У подальшому (грудень 1913 – січень 1914 р.) Микола Федорович залучив до здійснюваної ним природоохоронної роботи свого брата В.Ф. Ніколаєва (1889–1973), майбутнього кандидата біологічних наук, практиканта (1908, 1910, 1912, 1914), співробітника (1914–1923), а згодом також завідувача згаданого музею у Полтаві (1916–1923). Разом брати Ніколаєви взяли активну участь в організації першої на теренах Російської імперії виставки з охорони природи у місті Харкові (1913–1914).

Велику зацікавленість викликало у 1914 р. в Полтаві повідомлення Миколи Федоровича «Про охорону пам'ятників природи», яке лектор ілюстрував великою кількістю слайдів. На березневому засіданні гуртка фізико-математичних наук у 1914 р. він виступив із повідомленням «Охорона пам'яток природи в Північній Америці, в Західній Європі та в Росії». Лейтмотивом повідомлення було визначення пам'яток природи у Полтавській губернії, їх кількості порівняно із Північною Америкою та Західною Європою, а головне – про участь громадськості в охороні природи. З огляду на це, зазначимо, що так на теренах Полтавщини ніхто і ніколи не ставив природоохоронних проблем. Саме М.Ф. Ніколаєву належить їх пріоритет.

Взагалі ж, працюючи директором Музею, Микола Федорович, уперше із моменту його заснування налагодив опис його експонатів та фондів колекцій, завів інвентарні та карточні каталоги, вперше репрезентував за межами Полтавської губернії, а саме – на знаменитій Катеринославській обласній сільськогосподарській виставці (1910). Як завідувач Музею, Микола Федорович тісно співпрацював з Полтавським Товариством сільського господарства. На організованих під його керівництвом навчаннях (зимових курсах, 1912–1914 рр.) читав цикл лекцій про природу Полтавщини. Аналогічною за вказаний період була і його діяльність на Губернських курсах для вчителів, організованих Педагогічним Бюро Полтавського губерньського земства.

Як другий завідувач Музеєм, він першим на теренах Полтавщини почав висловлювати і відстоювати ідею про створення повітових

сільськогосподарських музеїв. Ця його думка була виголошена на Губернській агрономічній нараді у Полтаві 24–27 листопада 1913 р.

М.Ф. Ніколаєв разом із досвідченим лісівником, завідувачем Полтавської піщано-яружної округи В.М. Борткевичем на Другому з'їзді лісовласників і лісоводів (18–21 грудня 1913 р.) виголосили доповідь «Про заснування у Полтаві ботанічного саду». Полтавське Губернське земство підтримало цю ідею і навіть замовило знаменитому ботаніку А.М. Краснову проект саду, та на жаль через невдовзі розпочату Першу світову війну він не був втілений у життя.

У 1914 р. в Полтаві на теренах Полтавської сільськогосподарської дослідної станції було створено перше в Російській імперії Ентомологічне Бюро, яке очолив Д.М. Бородин. Дмитро Миколайович розгорнув цікаву і напрочуд насичену дослідницьку діяльність, але у зв'язку із призовом до війська передав Бюро знаменитому фахівцю М.В. Курдюмову, але й Микола Васильович недовго обіймав цю посаду, бо пішов добровольцем до лав діючої армії. Обов'язки виконувача завідуючого Ентомологічним Бюро було покладено на очільника Музею М.Ф. Ніколаєва. На цій посаді Микола Федорович розгорнув активну діяльність, надто із нагального тоді питання боротьби з мишовидними гризунами. Крім цього, він вів визначення хвороб, якими ушкоджувались рослини, на підставі цього дослідник склав два цікавих огляди, які згодом були опубліковані у додатках до звіту про діяльність Бюро. Ці раритети, на жаль практично не відомі сучасним науковцям праці, свідчать про його високу фахову обізнаність. Взагалі ж, це ж саме підтверджує і участь М.Ф. Ніколаєва у роботі ентомологічних нарад у Харкові (вересень 1914 р.) та Києві (грудень 1914 р.), де він представив Полтаву і виступив з цікавими доповідями.

3 листопада 1915 р. М.Ф. Ніколаєв вже не займав посаду завідувача Музеєм. В період з 1916–1918 рр. він більше проявляв себе як дійсний член Полтавської вченої архівної комісії (1909–1917), як один з перших у Полтаві членів Російського ботанічного Товариства.

18 березня 1918 р., М.Ф. Ніколаєв вступив до створеного В.І. Вернадським Полтавського Товариства любителів природи. У його списках він значиться під № 69, сповіщається і про його адресу у Полтаві по вулиці Познанська, 8. Цікаво, що саме за цією адресою у той час мешкав і засновник Товариства В.І. Вернадський, який виділяв М.Ф. Ніколаєва із полтавського інтелектуального загалу, відносив його до «науково-працюючих» натуралістів (щоденник В.І. Вернадського, запис від 12 квітня 1918 р.). Взагалі ж, епістолярія М.Ф. Ніколаєва до В.І. Вернадського включає сім листів.

Із 1920 р. Микола Федорович працює на викладацькій роботі, читає курс природознавства при Вищій робітничій школі в Полтаві. У 1921 р. цей учбовий заклад було реорганізовано у сільськогосподарський, а з 1923 р. – в агрокооперативний технікум (нині Полтавська державна аграрна академія). У цей час (з 1920 р.) він працював на посаді завідувача сільськогосподарського відділу Центрального Пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). У 1923 р. М.Ф. Ніколаєв обійняв посаду завідувача хлібного відділу Полтавського державного банку.

У 1924 р. його поневіряння закінчуються, адже Микола Федоровича довго пов'язує своє життя з Полтавським інститутом народної освіти (ІНО) (згодом інститут соціального виховання – ІСВ, нині Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка), де з 2-го липня 1924 р. він зайняв посаду лектора з ботаніки – завідувача ботанічним кабінетом. Працюючи у Полтавському ІНО.

Цікаво, що М.Ф. Ніколаєву та його учню – Ф.К. Куріному належить сумісний пріоритет в заснуванні Ботанічного саду Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, адже він веде свій родовід від Ботанічної ділянки ІНО, яку створив і якою завідував М.Ф. Ніколаєв. На території площею в 2800 м² під проводом М.Ф. Ніколаєва було зібрано майже 480 видів та форм рослин, більшість з яких переносились у живому стані з найбільш цікавих фітоценозів.

У 1927 р. М.Ф. Ніколаєв видав конспект лекцій, екскурсійних та лабораторних робіт для студентів 1-го і 2-го курсів ІНО. Цей підручник свідчить про високий професіоналізм його автора та його педагогічний хист.

Слід відмітити, що крім ботаніки, працюючи в ІНО та ІСВ, М.Ф. Ніколаєв викладав біологію, біогеографію, а також екологію з основами географії. Цей час був дуже плідним в його педагогічній, і головне – науковій роботі. Адже починаючи з 19-го червня 1929 р. у Полтаві, спільними зусиллями двох інститутів – сільськогосподарського та народної освіти почала свою діяльність експедиція з дослідження луків долини річки Ворскли. Її очолили професори В.П. Кушніренко та М.Ф. Ніколаєв. Експедиція охопила велику територію та збрала цікавий, як в теоретичному, так і у практичному відношенні матеріал. Одного лише гербарію було 2812 аркушів. У вигляді окремого монографічного видання результати цих досліджень були опубліковані в «Записках Полтавського сільськогосподарського інституту» (1930). Керівництво експедиції склало плани для подальшого проведення геоботанічних досліджень, але з боку ІНО їм не судилось відбутись у зв'язку з тим, що згідно з наказом Наркомату освіти України від 17 вересня 1930 р. М.Ф. Ніколаєва було звільнено з посади професора біології та фізичної географії Полтавського інституту соціального виховання за власним бажанням.

Разом з дружиною Лідією Михайлівною та сином Дмитром 48-ми річний професор Микола Федорович Ніколаєв переїхав з Полтави до Білорусії. Тут він оселився в місті Горки Могильовської області, де очолив кафедру ботаніки Гори-Горецького сільськогосподарського інституту (нині Білоруська державна сільськогосподарська академія). Про працю М.Ф. Ніколаєва в інституті автори майже не мають ніяких відомостей, але можуть припустити, що вона була досить результативною. Такий висновок ми робимо з того, що у 1940 р., коли інститут готувався до свого 100-річчя, за досягнення представлени на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві, 11 його кращих викладачів було нагороджено Великими Золотими та Срібними медалями виставки. Серед них був і професор М.Ф. Ніколаєв. Згаданій групі нагороди вручив у Кремлі Голова Президії Верховної Ради СРСР М.І. Калінін. За прийнятими у ті часи традиціями він сфотографувався з нагородженими, що

було проявом їх заслуг перед суспільством і неабияким проявом шани до них із боку влади.

Щодо до подальших віх біографії вченого, зі слів небоги М.Ф. Ніколаєва Н.В. Місостової дружина і син Миколи Федоровича загинули під час Другої світової війни, після цього пішов із життя і М.Ф. Ніколаєв. Обставини його смерті, місце поховання авторам на цей час не відомі.